

**AZƏRBAYCAN TARİX ELMİ RUSİYA TARİXŞÜNASLIĞINDA
(XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI– XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ)**

Naibə Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

naiba.ahmedova@mail.ru

***Açar sözlər:** Azərbaycan tarix elmi, Rusiya tarixşünaslığı, Qafqazşünas alimlər, burjua-zadəgan tarixçiləri*

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin başlanğıcında Rusiyada yaşayan qafqazşünas alimlərin əsərlərində Qafqaz xalqlarının hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi həyatına dair xeyli sayda əsərlər yazılmışdır. Əlbəttə ki, bu əsərlərdə Rusiyanın Qafqazda apardığı müharibələr tarixindən bəhs olunmuş və burada çarizmin işğalçılıq siyasətinə, amansız müstəmləkə rejiminə bəraət qazandırılmışdır. Bu tarixçilər bir çox vacib siyasi hadisələrin şahidi və iştirakçısı olmaqla yanaşı ölkəmizlə bağlı məsələləri işıqlandırarkən rəsmi dövlət sənədlərinə, mətbuat materiallarına istinad etmişlər. Tarixşünaslıq nöqteyi-nəzərindən həmin müəlliflərin əsərlərini təhlil edib müəyyən nəticələrə gəlmək dövrün tarixini öyrənmək baxımından maraqlıdır. Məhz məqalədə dövrün rus tarixşünaslığında Azərbaycanın XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri tarixi məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

**АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА В РОССИЙСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 19 – НАЧАЛО 20 ВЕКА)**

Наиба Ахмедова

***Ключевые слова:** азербайджанская историческая наука, российская историография, кавказоведы, буржуазно-дворянские историки*

Значительное количество работ по военно-политической и социально-экономической жизни народов Кавказа написано в трудах ученых-кавказоведов, живших в России во второй половине XIX-начале XX века. Конечно, в этих произведениях рассказывается об истории войн, которые вела Россия на Кавказе, и здесь оправдывается оккупационная политика царизма, беспощадный колониальный режим. Эти историки были свидетелями и участниками многих важных политических событий, а также ссылались на официальные государственные документы, материалы прессы при освещении вопросов, связанных с

нашей страной. С точки зрения историографии, анализируя труды этих авторов и приходя к определенным выводам, интересно изучать историю эпохи. Именно в статье были прояснены вопросы истории Азербайджана второй половины XIX – начала XX века в русской историографии того времени.

AZERBAIJANI HISTORICAL SCIENCE IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY– BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Naiba Ahmadova

Key words: *Azerbaijani historical science, Russian historiography, Caucasian historians, bourgeois noble historians*

A considerable number of works on the military-political and socio-economic lives of the peoples of the Caucasus have been written in the works of Caucasian scholars who lived in Russia in the second half of the 19th and early 20th centuries. Of course, these works tell about the history of wars waged by Russia in the Caucasus, and here they justify the occupation policy of tsarism and its ruthless colonial regime. These historians were witnesses and participants in many important political events, as well as referees to official state documents and press materials when covering issues related to our country. From the point of view of historiography, analyzing the works of these authors and coming to certain conclusions, it is interesting to study the history of the era. It was in the article that the issues of the history of Azerbaijan in the second half of the XIX and early XX centuries in the Russian historiography of that time were clarified.

XIX əsrin birinci yarısında hələ Rusiyada gələcəkdə kapitalizmin inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirən dəyişikliklər baş verir, feodal-təhkimçilik sisteminin böhranı dərinləşirdi ki, bu da kapitalizm quruluşunun qələbəsi ilə bitdi. Bəhs olunan dövrdə tarixşünaslıq tarix elminin bir sahəsi kimi yarandı. XIX əsrin ortalarında fərqli ideoloji istiqamətlər meydana çıxmışdır ki, bunların arasında slavyanpərəstlik və qərbçilik cərəyanları xüsusilə fərqlənirdi. Rusiyanın burjua inkişafı yoluna düşməsi nəticəsində burjua tarix elmi aparıcı rol oynamağa başladı.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin başlanğıcında Rusiyada, xüsusən Cənubi Qafqazda qafqazşünas alimlərin güclü məktəbi formalaşdı. Onların əsərlərində əsasən XVIII əsr – XX əsrin başlanğıcında Qafqaz xalqlarının hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi həyatı işıqlandırılmışdır. Buraya N.F.Dubrovin,

V.A.Potto, V.İvanenko, P.Q.Butkov və başqaları daxildir[7;8;9;10;23;15;4]. Şübhə yoxdur ki, bu məktəbin nümayəndələri öz əsərlərində Rusiyanın Qafqazda müharibələri tarixindən və rus mütləqiyyətinin bərqərar olmasından yazarkən diyarda çarizmin işğalçı siyasətinə, amansız müstəmləkə rejiminə bəraət qazandırmışlar. Bu cəhət XIX əsrdə Rusiyada general rütbəsində xidmət etmiş görkəmli hərbi tarixçi, zadəgan tarixşünaslığının görkəmli nümayəndəsi N.F.Dubrovinin əsərlərinə xasdır. N.F.Dubrovinin 6 cildədən ibarət olan “Rusların Qafqazda hərbi və hökmranlıq tarixi” əsəri rəsmi dövlət mövqeyindən yazılmış bir əsərdir [7]. Əsər arxiv sənədləri və özündən əvvəlki nəşrlər əsasında yazılmış və 1871-1888-ci illərdə nəşr olunmuşdur. Müəllif əsərdə çar hökumətinin müstəmləkə siyasətini tam bəyənmiş və ona bəraət qazandırmışdır. Buna baxmayaraq əsər Qafqaz xalqlarının tarixi haqqında məlumat vermək nöqteyi-nəzərindən elmi dəyərə malikdir. N.F.Dubrovinin əsərinin çatışmazlığı Qafqaz xalqları həyatının iqtisadi və siyasi prosesləri barədə ara-sıra məlumat verməsidir.

Əsərin I cildində Cənub-Balakən camaatlığının Rusiya işğalına qədərki vəziyyəti, digər cildlərdə isə Rusiyanın Qafqazda apardığı müharibələr təsvir edilmişdir. N.F.Dubrovini Qafqazın tarixi hər şeydən əvvəl rus çarizminin Qafqazdakı xarici siyasi səylərini işıqlandırmaq nöqteyi-nəzərindən maraqlandırır. Müəllif çarizmin xarici siyasətini və Rusiyanın Qafqazda apardığı müharibələri idealizə edir və ictimai-iqtisadi məsələlərə az diqqət yetirmişdir. Azərbaycan xalqının, habelə Cənubi Qafqaz xalqlarının rus ordusuna fəal yardımını haqqındakı bir sıra faktların üzərindən sükutla keçir, bütün bunlar isə onun Şərqi xalqlarına şovinist münasibətinin təzahürlərindən başqa bir şey deyildi.

Hərbi tarixçi, rus generalı V.Pottonun “Qafqaz müharibəsi - oçerklər, epizodlar, əfsanələr və bioqrafiyalar” fundamental əsəri 5 cildədən ibarət olmaqla Qafqaz müharibələrinin XVI əsrdən 1831-ci ilədək olan dövrünü əhatə edir [23]. Əsərin birinci cildi “Qədim zamanlardan Yermolovadək” adlanır və Sankt Peterburqda 1885-ci ildə çap olunmuşdur. 1-ci buraxılışın üz qabığında yazılmışdır: Siz indi yaxından görəcəksiniz ki, Qafqaz döyüşçüləri necə yaşayır və ölür, necə cəsurluqla döyüşür, qəhrəmanlıq göstərir, nə qədər isə bayraq və vəzifə naminə həlak olurlar, onlar haqqında tarixə heç nə məlum deyil.

Əsərin ikinci cildi “Yermolov dövrü” adlanır. Burada daha çox XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunlarının Çexenistandakı fəaliyyətinə yer ayrılmışdır. Əsərdə Yermolovun başçılığı ilə rus elçiliyinin Persiyaya səfərinə də toxunulmuşdur [23,s.51-53]. Əsərin üçüncü cildi 30 fəsildən ibarət olmaqla “Persiya müharibəsi 1826-1828-cı illər” adlanır və tariximizin öyrənilməsi baxımından dəyərlidir [23,s.3]. Burada fəsilər Persiyanın Rusiya ilə müharibəyə başlaması, Gəncənin xəyanəti, xanlıqlarda həyəcanlar, Yermolovun fəaliyyəti, Şamaxor (Şəmkir) döyüşü, Gəncə qələbəsi, Abbasabad və Cavan-

bulaqda rusların qələbələri, rus səfiri Qriboyedovun İran düşərgəsində olması, xanın (Mehdiqulu xanın – N.Ə.) Qarabağa qayıtması, Qarababa düşərgəsi, Ordubad döyüşü, Aştarak döyüşü, İrəvanın fəthi kimi bölmələrə ayrılmışdır [23,s.3].

V.N.İvanenko “Gürcüstanın birləşməsindən Böyük Knyaz Mixail Nikolayeviçədək” tarixi oçerkini yazarkən müxtəlif toplularda çap olunmuş və arxiv fondlarında saxlanılan xeyli sənədlərdən istifadə etmişdir [15]. Əsərdə müxtəlif məcmuələrdən, materiallar toplusundan, hesabatlardan istifadə edilmiş, dövrü mətbuat (“Qafqaz”, “Russkaya starina”) materialları elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir.

Bəhs olunan dövrdə rusların Qafqazda fəaliyyətinin izlənməsi baxımından senator və akademik P.Q.Butkovun topladığı materiallar tarixşünaslıqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun ilk xidməti fəaliyyəti Qafqazla bağlı olduğu üçün ilk əsərlərini də Qafqaza həsr etmişdir. Müəllifin topladığı materiallar onun irsini tədqiq edən komissiya tərəfindən “1722-1803-çü illərdə Qafqazın yeni tarixinin materialları və Krımın Rusiyaya birləşdirilməsi” adlı əlyazması 3 hissədən ibarət olmaqla cildləşdirilmişdir. Əsər rusların Qafqaz və Krımda fəaliyyəti, Persiya və Türkiyə ilə münasibətləri, Türkiyə və dağlıqlarla müharibəsi və digər məsələləri əhatə edir [4,s.19].

Müəllif 12 il Qafqazda çalışaraq bir çox vacib siyasi hadisələrin şahidi və iştirakçısı olmuşdur. Əsər bitkin halda deyildir, məzmununda boşluqlar vardır və formaca çapa hazır deyildi. Əsəri çapa hazırlayan komissiyanın müsbət rəyini nəzərə alaraq Rusiya Elmlər Akademiyası əsərin nəşrini məqsədəuyğun hesab etmiş və əsərin birinci hissəsi 1869-cu ildə Sankt-Peterburqda İmperator Akademiyasının nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmişdi. Kitabın bəhs edilən birinci hissəsi orijinalda olduğu kimi 2015-ci ildə Bakıda çap olunmuşdur.

A.Berje “Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi 1799-1831” əsərində əsas diqqəti Qacar dövləti və Azərbaycanla bağlı məsələlərə də toxunmuşdur [3]. O, yazır: “Qafqazın fəthi I Pyotrun təxirəsalınmaz planının davamıdır. O, özü ordunu Kaspi sahilinə yeritmiş Persiyanın (mənbədə Səfəvi Qızılbaş dövlətinin adı belə yazılmışdır – N.Ə.) ən yaxşı vilayətlərini ələ keçirmişdir” [3,s.2]. Lakin onun varisləri bu planın əhəmiyyətini başa düşməyib, həmin vilayətləri qaytarmış, Pyotrun niyyətlərini unutmuşlar. Müəllif yazır ki, Qafqazın fəthi Gürcüstanın birləşdirilməsi ilə başladı. Bəziləri belə hesab edir ki, Gürcüstan Rusiya tərəfindən işğal edilmişdir, əslində isə o Rusiyaya birləşdirilmişdir. Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi məsələsi ciddi məqsəd kimi II Yekaterinanın çarlığı dövründə qarşıya qoyulmuşdur [3,s.3].

Müəllif yazır: Minqreliya və İmeretiyanı ələ keçirib Tavrida (Krım, Qara dənizin şimalı-N.Ə.) və ümumən Cənubi Rusiya su yolunu bağlamaq Gürcüstanın birləşdirilməsində birinci təşəbbüs idisə, Kaspi dənizi sahilindəki

kiçik xanlıqların fəthi ikinci təşəbbüs idi. Bunun Rusiya sənaye və ticarətinin çiçəklənməsi üçün də əhəmiyyəti var idi [3,s.30].

A.Berje belə qənaətə gəlir ki, hərbi nöqtəyi-nəzərdən yanaşılsa, etiraf etmək lazımdır ki,Gürcüstan Rusiyaya birləşdirilməmişdir,rus ordusu tərəfindən işğal edilmişdir.Çünki Gürcüstanın hər bir şəhərini, kəndini qiyamçı şahzadələrə, yadelli düşmənlərə, qonşulara qarşı bizim qoşunumuz hərbi əməliyyat aparıb ələ keçirmişdir. Digər nöqtəyi-nəzərdən bunu işğal kimi qəbul etmək olmaz. Çünki Gürcüstanı işğal emək planı, düşüncəsi olmamışdır. Hansı ki bu ölkədə bizimlə eyni dinə etiqad edən qardaş xalq məskunlaşmışdır, onların torpağı bizə lazım deyil [3,s.30].

XIX əsr Qafqaz müharibələrinin iştirakçısı general M.Y.Olşevskinin “Qafqaz 1841-ci ildən 1866-cı ilədək” əsəri XIX əsr Qafqaz müharibələri iştirakçılarının xatirələri əsasında yazılmışdır [21]. Müəllif özü müharibənin getdiyi Qafqaza hərbi kimi göndərilmiş, orada Baş Qərargah zabiti, bir sıra hərbi hissələrdə rəis kimi xidmət etmiş, hərbi əməliyyatlarda, o cümlədən Krım müharibəsində (1853-1856) iştirak etmişdir.

Əsər 5 hissədən ibarət olmaqla Qafqazda yaşayan xalqların həyatı haqqında müəllifin müşahidələri ilə zəngindir.Cənubi Qafqaz xalqları haqqında əsərin III hissəsində məlumat verilir.Əsərdə Qərbi Azərbaycandakı xalqımıza aid toponimlərin Gümrü (Aleksandropol), Arpaçay, Oğuzlu, Qızıl kilsə, Alagöz dağlarının adı çəkilsə də, onların xalqımızla bağlı olduğu açıqlanmır. Bu yerlərdə erməni və köçəri kürd kəndlilərinin yaşadığı qeyd edilir. Həmçinin Aleksandropol qalası ətrafında yaşayan müsəlmanların bəzilərinin Türkiyəyə köçdüyü bildirilir, ancaq səbəbi göstərilmir. M.Olşevski burada yalnız Bayandur və Baharlı kəndlilərinin qaldığını göstərir [21,s.329]. Məlumdur ki, Bayandurlar Ağqoyunlu tayfalarından biridir. Sərdarabad, İrəvan, Qarakilsə, Baş-Abaran və sair yer adlarını sadalayır.Müəllif Loris-Melikov (erməni mənşəli), knyaz Orbeliani, knyaz Baryatinski kimi hərbi və dövlət xadimləri haqqında da məlumatlar verir.

Rus hərbi tarixçisi,qafqazşünas S.S.Esadzenin iki cildə çap olunmuş “Qafqazın idarə edilməsi haqqında tarixi qeyd” əsəri 1907-cı ildə Tiflisdə çap olunmuşdur [35]. Əsər rəsmi tarixşünaslıq mövqeyindən yazılmış və Qafqaz sərdarı Vorontsov-Daşkova həsr edilmişdi. Əsərdə əsas yer Qafqazın siyasi tarixinə ayrılsa da, müəllif bir sıra ictimai-iqtisadi məsələləri, o cümlədən kəndli islahatını da burada işıqlandıra bilmişdir.

Rus tarixşünaslığında bəhs olunan dövrdə Azərbaycan tarixi məsələləri ilə bağlı İ.L.Seqalın “Zaqafqaziyada kəndli torpaq sahibliyi” adlı kitabını da qeyd etmək lazımdı [26]. Müəllif tədqiqat obyektinin istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir:Zaqafqaziyanın mədəni- iqtisadi inkişafını ləngidən amillər,kənd əhalisini müflisləşdirən səbəblər, taxılın azlığının, kəndlilərin aztorpaqlılığının səbəbləri,pay torpaqlarının, icma torpaqlarının mərzləş-

dirilməsi və satılması, pay torpaqlarından istifadənin qeyri-müəyyənliyi, icma torpaq sahibliyi kəndlilərin kasıblaşmasının əsas səbəbi kimi, torpaqların becərilməsinin intensivləşdirilməsi kəndli təsərrüfatlarının yaxşılaşdırılmasının radikal tədbiri kimi, 1906-cı il 9 noyabr – 1911-ci il 29 may tarixli Zaqafqaziya qanunlarının tətbiqi, kəsik və xutor təsərrüfatı, torpaqsız kəndlilərə torpağın icarəyə verilməsi və digər məsələlər [26, s.1-2].

Müəllif münbit təbiəti və güclü istehsal qabiliyyəti olan Zaqafqaziyayı Rusiyanın nadir guşələrindən biri adlandırır, kənd təsərrüfatı və sənaye rayonu kimi onun geriliyinin səbəblərini müəyyən edir. İ. Seqal Cənubi Qafqazın iqtisadiyyatından bəhs edərək rus imperiyasının iqtisadi siyasətinin daha düşüncəli qurulmasını arzulayır, müstəmləkələrin təbii sərvətlərindən daha səmərəli istifadə edilməsinə öz münasibətini bildirir. Yol verilən nöqsanları göstərir, təkliflər verir. Müəllif göstərir ki, böyük olmayan Zaqafqaziya dəmiryolu bu diyarda məhsuldarlığın artmasına müəyyən canlanma gətirsə də, bir o qədər əhəmiyyətli olmadı, xüsusən ölkənin şərq hissəsi üçün (Azərbaycan üçün – N.Ə.). Çünki Poti-Bakı başlıca dəmiryolunun birinci xətti tranzit (daşıma) məqsədilə çəkilmişdi. O, ticarət mallarını Qara dənizdəki gəmilərdən Kaspi dənizindəki gəmilərə daşılmalı idi. Dəmiryolunun Bakı sahəsi isə nefti Bakıdan Batuma daşılmalı idi. Neft burada emal edildikdən sonra Qara dəniz vasitəsilə gəmilərlə Avropaya nəql edilməli idi [26, s.4].

Kəndlilərin istismara və müstəmləkə əsarətinə qarşı mübarizəsini rus hərbi tarixçiləri “cinayət” kimi qiymətləndirirdilər, rus ordusunun qələbələrini tərənnüm edir, itkilərinə təəssüf edirdilər. S.O. Esadzenin “Qafqazın idarə olunması haqqında tarixi qeydlər”, “Qafqaz ordusunun hərbi qəhrəmanlığı”, P.N. Kovalevskinin “Qafqaz. Qafqazın fəthi tarixi”, A.S. Piralovun “Zaqafqaziyada aqrar məsələ və kəndli iğtişaşları”, Slujevinin “Qafqazın fəthi oçerkləri”, Y. Naumenkonun “Yelizavetpol quberniyası. Hərbi-statistik təsvir” və başqa müəlliflərin əsərlərinə də bu cəhətlər xasdır [35; 17; 22; 30; 20]. Qafqazda mühüm vəzifələrdə işləmiş ayrı-ayrı çar məmurlarının xatirələri bizə kəndli islahatının keçirilməsi, bu aqrar qanunları həyata keçirənlər, eyni zamanda bəy komissiyaları haqqında sanballı məlumatlar verir.

“Zaqafqaziyada kəndli məsələsi” adlı dörd cildlik əsərin müəllifi S.A. Avaliani Zaqafqaziyada aqrar məsələnin görkəmli burjua tədqiqatçısı idi [1]. Əsərin 1914-cü ildə Odessada nəşr olunan üçüncü cildi bütünlüklə Azərbaycanda 1870-ci il kəndli islahatına həsr edilmişdir.

Aqrar münasibətləri öyrənmək sahəsində Qafqazda yüksək vəzifələrdə işləmiş, 1870-ci il islahatının hazırlanmasında bilavasitə iştirak etmiş M.N. Kuçayevin tədqiqatları (“Yelizavetpol quberniyasında kəndli islahatı”, “Zaqafqaziya diyarında feodalizm və təhkimçilik”, “Xəzər vilayətində torpaq məsələsi”) əhəmiyyətlidir [19].

XIX əsrin ikinci yarısında aqrar məsələləri, torpaq sahibliyi, torpaqdan istifadə, vergilər haqqında O.Seminin, V.P.Krivenkonun, V.Geyevskinin, S.Zavaryanın, İ.Alibekovun, V.M.İvanenkonun, S.A.Yegiazarovun əsərlərində keyli materiallar toplanmışdır [27;28;29;18;6;14;2;15;11;12].

1870-ci il islahatından sonrakı dövrdə Azərbaycanda qaçaqlar hərəkatı özünün yüksəliş mərhələsinə çatmışdır. Məhkəmə orqanlarında işləmiş A.S.Frenkel “Qafqazda quldurluğa qarşı mübarizə vasitəsi” əsərində Qafqazda məşhur olan 18 qaçağın adını çıkmışdır [33]. O, qaçaqları quldur adlandırmış, “Qafqazda quldurluq tarixinə dair” əsərində qaçaqların törətdiyi bəlalardan bəhs etmişdir [33].

Bəhs olunan dövrdə Cənubi Qafqazın sosial-iqtisadi və siyasi həyatından bəhs edən V.L.Veliçkonun “Qafqaz. Rus işi və tayfalararası məsələlər”, V.Jelixovskayanın “Qafqaz və Zaqafqaziya”, V.Kazaçkovskinin “Qafqazda quldurluq (oçerk)”, Q.M.Tumanovun “Qafqazda torpaq məsələsi və cina-yətkarlıq”, “Qafqazda quldurluq və məhkəmə islahatı” əsərlərində qaçaqlar haqqında dəyərli məlumatlar verilir [5;13;16;32].

Burjua tədqiqatçılarının diqqətini daha çox Azərbaycan neft sənayesinin tarixi cəlb etmiş, tarixçilər, iqtisadçılar və statistlər bu barədə bir sıra əsərlər yazmışlar. Burjua tarixşünaslığının Azərbaycan neft sənayesinin tarixinə həsr edilmiş həmin əsərlərindən biri Q.Y.Startsevin kitabıdır [31]. O, neft sənayeçiləri qurultayı Şurası Statistika bürosunun müdiri vəzifəsində çalışaraq neft sənayesinin tarixi, Bakıda proletar kadrların əmələ gəlməsi məsələləri və fəhlələrin vəziyyətinə çox böyük maraq göstərirdi.

Burjua qafqazşünaslığı və şərqşünaslığı Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın öyrənilməsi sahəsində ümumiyyətlə müəyyən müsbət iş aparırdı. Həmin ölkələr haqqında külli miqdarda faktlar toplansa da, onlar çarizmin hakim millətçilik, ruslaşdırma siyasətinin təsirini əks etdirirdi. Xüsusən, digər xalqların tarixi kimi Azərbaycan tarixinin də xüsusi tədqiqat obyektı olmaması və burjua şərqşünaslığının Azərbaycan tarixindən ötrü, Qafqazın və bütövlükdə Şərq tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinin aydınlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq bəhs etmələri də məhz bununla əlaqədar idi. Həm də burjua-zadəgan tarixşünaslığının nümayəndələri çox zaman Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyətinin tarixini qəsdən təhrif edirdilər.

N.Şavrovun “Zaqafqaziyada rus işinə yeni təhlükə: Muğanın özgə xalqlara qarşıdakı satışı” əsərində işıqlandırılan məsələlər indi də aktuallıq baxımından öz dəyərini itirməmişdir [34]. Əsərin elmi dəyərini artıran xüsusiyyətlərdən biri müəllifin özünün tarixi proseslərin içində olması, öz müşahidəsi əsasında ona münasibət bildirməsidir. Əsərdə statistik faktlar üstünlük təşkil edir, müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün müəllif cədvəllər tərtib etmiş, hadisələri xronoloji ardıcılıqla vermişdir. Təəssüf ki, müəllif istifadə etdiyi mənbələri göstərməmiş, yalnız bir-iki müəllifin adını çəkmişdir.

Əsərdə Muğan çölünün qısa təsviri, buranın iqlimi, bitki örtüyü və faunası, kənd təsərrüfatı, Muğanın ruslar tərəfindən məskunlaşmasının siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti, buradakı rus qəsəbələri, Rusiyanın Zaqafqaziyada məskunlaşdırma siyasəti kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

N.Şavrov rusların burada məskunlaşdırılmasının hərbi-siyasi əhəmiyyətini açıqlayır: İranla sərhədlərin qorunmasına kömək edəcək, xüsusən cənubdan hücum edən şahsevən tayfasının basqınlarından qorunmaqda, rus əhalisinin Persiya, Osmanlı, Dağıstan, gürcü və ermənilər bizə qarşı birləşdikdə onlara müqavimət göstərəcək, əgər Şərqi Zaqafqaziyada (Quzey Azərbaycan – N.Ə.) 1milyon rus yerləşdirsək, gələcəkdə Osmanlı ilə müharibədə biz böyük üstünlük qazanarıq [34,s.62].

N.Şavrov yazır ki, Zaqafqaziyada rus imperiyasının 100 illik ağalığı dövründə dövlət tərəfindən fəth olunmuş boş torpaqlarda 1.200.000 özgə xalqın nümayəndəsi, güc-bəla ilə 240.000 rus yerləşdirildi. Bununla da dövlət torpaq fondunun böyük bir hissəsini itirdi. Mədən və meşə sərvətləri özgə xalqların xüsusi mülkiyyətinə keçdi, ticarət və ixracat əməliyyatı yəhudilərin, iqtisadi ağalıq ermənilərin əlində toplandı, onlar indi ölkənin ağası sayılır. Nəticədə Zaqafqaziyada bizim köçürmə siyasətimiz ağırlıqlı oldu [34,s.69-70].

N.Şavrovun köçürmə siyasəti barədəki faktları ermənilərin saxtakarlığına tutarlı cavabdır, onların yalanlarının daşını daş üstə qoymur. O, yazır ki, biz Zaqafqaziyada məskunlaşdırma siyasətinə oraya rusları deyil, özgə xalqları köçürməklə başladıq. 1819-cu ildə Vürtembergdən (Almaniya) 500 alman ailəsini Tiflis və Yelizavetpol quberniyasının ən yaxşı dövlət torpaqlarına köçürdük. 1826 - 1828-ci illər müharibəsi bitdikdən sonra Zaqafqaziyaya 40.000-dən artıq İran və 84.000 Türkiyə ermənisi köçürülüb. Erməni əhalisinin az miqdarda yaşadığı Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında, Tiflis quberniyasının Borçalı, Axalsıx, Axalkalı qəzalarında yerləşdirdik [34,s.62-63]. Zaqafqaziyaya özbaşına gələn və məskunlaşdırılan əhali ilə bağlı aşağıdakı statistik məlumatlar maraqlıdır. Ermənilər - 1.000.000 hər iki cinsdən; Polyaklar - 17.264; Çexlər - 2.041; Latışlar - 4.561; Moldavanlar - 2.724; Yunanlar - 82.043; Yəhudilər - 30.890; Estonlar - 5.241; Aysorlar - 5.028; Cəmi: 1.147.972. Bu rəqəmlər 1897-ci ildə ermənilərdən başqa digər gəlmələrin də həddindən artıq çox olduğunu göstərir. İndi ermənilərin sayı daha çoxdur [34,s.64-65].

Rus tarixçisi V.Veliçkonun "Qafqaz. Rus işi və tayfalararası məsələlər" adlı əsəri ermənilərin xarakterinin öyrənilməsi, onların iç üzlərinin açılması sahəsində yazılan ilk sistemli əsərdir [5]. Əsər giriş, keçmişin səciyyəsi, gürcü qardaşlar, rus-gürcü münasibətləri, ermənilər, teokratiyaya keçid və monofizitlik, tayfa ayrışdırıcılığı və iqtisadi hökmranlıq, türk qəddarlığı haqqında həqiqət, kilsənin siyasi rolu və erməni proqramı, erməni-qriqoryan kilsəsi əmlakının idarə olunmasının islahatı və erməni azğınlıqları, Azərbaycan

tatarları, Dağıstan dağlıları, kazaklar, təriqətçilər və rus mühacirləri və s. kimi başlıqlardan ibarətdir. Əsər həmçinin 1905-1906-cı illər qırğınları ərəfəsində Cənubi Qafqazda baş verən ictimai-siyasi prosesləri işıqlandırmağa da kömək edir.

V.Veliçko XIX-XX əsrin əvvəllərindəki erməni sosial mühitini belə xarakterizə edir: ermənilər haqqında qədimdən pis fikir yaranıb və bu, söz yox ki, əsassız deyil ... əvvəla erməni xalq kütləsini yırtıcı, həris, öz varı-dövləti sayəsində nüfuza və hakimiyyətə sahib olan adamlardan, siyasətbazlıqla məşğul olan avam, cahil ruhanilərdən və pencəktikən saxta dərzi ziyalılarından, günahsız rəiyyəti incidən hakim erməni ictimai təbəqələrindən ayırmaq lazımdır. İkincisi, hakim siniflərin arasında da şübhəsiz pis olmayan və günahsız, əsasən öz başçılarının terroruna və qeyri-normal inkişaf etmiş tayfalarının ... milli ideyalarının iradəsinə ürəkdən tabe olmayan xeyli adam var [5,s.46]. İmperatriça II Yekaterinanın çarlığı dövründə ermənilərin arasından bir çox cəhətdən qəribə, azğın və böyük siyasi bacarığa malik olan ... bir adam meydana çıxmışdır. Bu gürcüləşmiş və gürcü çarlarından knyaz rütbəsi almış erməni mənşəli arxiyepiskop İosif idi. O, hərfi tərcüməsi “Enlikürək Arqutov” olan, sonra rusca “Arqutinski-Dolqoruki” kimi işlənən Arqutaşvili Mqrdzeli familiyasını daşıyırdı. Bu familiyanın rus tarixindəki Ryurik Dolqorukilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Gürcü çarı II İraklinin dövründə ermənilərdə özünüdərkətmə oyatmağa çalışan ... Arqutinskinin sayəsində bəzi Qarabağ məlikləri və onların itaətində olan kəndlilər Gürcüstanda yerləşdirilmiş və Şulaveri kəndini salmışdılar. İki məlik – Məcnun və Abo (Qarabağ məlikləri – N.Ə.) yeni ağalarına xəyanət etmiş və 1795-ci ildə Tiflisi oda qalayan İran (Qacar) şahı Ağa Məhəmməd xanın bələdçi casusları olmuşlar [5,s.58].

V.Veliçko Zaqafqaziyanın iqtisadi həyatının ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsini təhlükəli sayırdı. Müəllif XIX əsrin ikinci yarısında ermənilər arasında tayfa ayrı-seçkiliyinin (separatizmin) sürətlə artmasını Rusiyaya qarşı xəyanət hesab edirdi. V.Veliçko Azərbaycan tatarlarının (türklərin, azərbaycanlıların) zəhmətkeşliyini qeyd edir, türklərin “vəhşiliyi” məsələsini isə ermənilərin və Qərbin şişirtdiyini göstərir.

Beləliklə, dövrün rus hərbi tarixçiləri yazdıqları əsərlərdə Azərbaycanın hərbi-siyasi tarixi ilə bağlı məsələlərə müəyyən dərəcədə toxunmuşlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlərdə hakim dövlətçilik, velikorus şovinizmi, müstəmləkəçilik, xristian təəssübkeşliyi ruhu hiss olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovetlər dövrünədək qafqazşünas alimlər çarizmin Qafqazdakı işğal siyasətinin mahiyyətini pərdələyir, ona xilaskarlıq donu geyindirirdilər, Rusiyanın Qafqazda xristian sivilizasiyasını vəhşi müsəlman sivilizasiyasından qoruduğu göstərilirdi. Eyni zamanda rus tarixşünaslığında Rusiyanın Qafqazdakı siyasəti rus imperatoru I Pyotrun başladığı işin davamı kimi qiymətləndirilirdi. Rus müəllifləri bəhs olunan dövrdə hərbi-siyasi

proseslərə aydınlıq gətirmək üçün hadisələrin tarixi köklərini araşdırır, bunun üçün XVIII əsrə də ekskurs edirdilər.

Rus-burjua zadəgan tarixçilərinin əsərlərində xanlıqların ləğvi, Azərbaycanda rus hərbi idarəetmə sistemi və daha sonra bərqərar olmuş mülki idarəçilikdən bəhs olunsa da, bu sistemin yerli xalqı əzməsi barədə məlumatlara diqqət yetirilməmişdir və ya onun üzərindən sükutla keçilmişdir. Xanlıqların əhalisindən bəhs edərkən bəzi xalqlar haqqında bəhs edilsə də, Azərbaycan türkləri haqqında susurlar.

Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahəsi olan neft sənayesinin tədqiqinə rus müəllifləri xeyli əsərlər həsr etmişlər. Doğrudur, onların Azərbaycan tarixinə həsr olunmuş xüsusi əsərləri olmasa da, dövrün Azərbaycan tarixçilərindən fərqli olaraq ölkəміzlə bağlı məsələləri işıqlandırarkən rəsmi dövlət sənədlərinə, bəzi hallarda mətbuat materiallarına istinad etmiş, məsələlərə öz münasibətlərini bildirmişlər.

Ədəbiyyat:

1. Авалиани, С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. т.т.1;III. Одесса: Техник;- 1912-1914. -514 с.
2. Алибеков, И. Елисаветпольские кровавые дни перед судом обществ., Тифлис:- 1906
3. Берже, А.П. Присоединение Грузии къ России 1799-1831. "Русская старина" 1880 г
4. Бутков, П.Г. Материалы для новой истории Кавказа, съ1722-1803 годъ.. часть первая. СПб.,1869. Баку: -Ренессанс, - 2015.- 572 с.
5. Величко, В.Л. Кавказ.Русское дело и междуплеменные вопросы. СПб.,1904. 188 стр.
6. Геевский, В.Краткий очерк земледелия за Кавказом. Тифлис: - 1887.
7. Дубровин, Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказъ.Томъ 1.Очеркъ Кавказа и народов его населяющихъ. Книга 1. Кавказъ. СПб: -Въ типографии Департамента удъловъ, литейный проспектъ, д.№39,- 1871. -640 с.
8. Дубровин, Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказъ.ТомъIV. СПб: -Типографии И.Н.Скороходова (Надеждинская, д.№39), -1886. -536 с.
9. Дубровин,Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказъ.Томъ V. Складъ издания у В.А.Березовскаго. СПб: - Колокольная, собственный д.№14, -1887. - 495 с.

10. Дубровин, Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказъ. Томъ VI. Ртищевъ и Ермоловъ. Склад издания у В.А.Березевского, СПб: - Колокольная, № 14, -1888. - 756 с.
11. Егиазаров, С.А. Сельская община в Елисаветпольской губернии.- МИЭБГКЗК т. II, III, IV. Тифлис: -1887
12. Егиазаров, С.А. Исследование по истории учреждений Закавказье. Т.1, Сельская община, Казань: - 1889
13. Желиховская, В. Кавказ и Закавказье. Москва: -1913.
14. Заварян, С. Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 гг. СПб., 1907
15. Иваненко, В.Н. Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого князя Михаила Николаевича. Тифлис: -1901.
16. Казачковский, В. Разбой на Кавказе (очерк). Владикавказ: - 1913
17. Ковалевский, П.Н. Кавказ. История завоевания Кавказа. т.2 СПб., 1915
18. Кривенко, В.П. Кавказские очерки, СПб., 1910.
19. Кучаев, М.Н. Крестьянская реформа в Елисаветпольской губернии. Тифлис: -1885.
20. Науменко, Е. Елисаветпольская губерния. Военно-статистическое описание ч.1. Тифлис: - 1903
21. Ольшевский, М.Я. Кавказ с 1841 по 1866 год. Воспоминания участников Кавказской войны XIX века. Санкт-Петербург: - 602 стр.
22. Пиралов, А.С. Аграрный вопрос и крестьянские беспорядки в Закавказье. Тифлис: - 1905
23. Потто, В.А. Кавказская война. В отдельных очеркахъ, эпизодахъ, легендахъ и биографияхъ. В 5 томах. Томъ 1. От древнейшихъ временъ до Ермолова. выпускъ 1-IV. СПб 1885. 164 с. Томъ 2. Ермоловское время. Выпускъ I-IV. Издание второе. СПб 1885. 760 с. Томъ 3. Персидская война 1826-1828 гг. СПб 1888. 759 с.
24. Потто, В.А. Утверждение русского владычества на Кавказе. т. IV. Тифлис: - 1901-1906
25. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. III т. Тифлис: 1888.
26. Сегаль, И.Л. Крестьянское землевладение в Закавказье. Тифлис: - 1912. -296 с.
27. Сегаль, И.Л. Развитие хлопководства в Закавказском крае и современное состояние его. Труды съезда хлопководов. Тифлис: - 1914;

28. Сегаль, И.Л. Сборник сведений о Елисаветпольской губернии, Тифлис: - 1902
29. Семин, О. Великая годовщина, Аграрный вопрос и крестьянская реформа на Кавказе. Киев: -1911
30. Служебный. Очерки покорения Кавказа. СПб., 1905
31. Старцев, Г.Е. Бакинская нефтяная промышленность. Историко-статистический очерк. Баку: -1901.
32. Туманов, Г.М. Земельные вопросы и преступность на Кавказе. СПб., 1900. Разбой и реформа суда на Кавказе. СПб., 1908.
33. Френкель, А.С. Средства для борьбы с разбоями на Кавказе. Тифлис: - 1898 г.
34. Шавров, Н.Н. Новая угроза Русскому Дьлу въ Закавказь: Предстоящая Распродажа Мугани Иностранцамъ. СПб. Типографія Редакціи періодическихъ изданій Министерства Финансовъ. 1911. Баку: Элм, -1990. -156 с.
35. Эсадзе, С.С. Историческая Записка объ управлении Кавказомъ. Томъ I-II. Составилъ Редакторъ Военно-Историческаго Отдѣла Окружнаго штаба Тифлисъ. 1907.